WYDAW-
NICTWO
PSP

Poznań 2021

Projektowanie niepodległości i dziedzictwo polszczyzny

W stulecie odzyskania niepodległości

pod redakcją
Wiesława Ratajczaka
i Marka Osiewicza

Tadeusz Lewaszkiewicz
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Język niemiecki jako źródło kalk leksykalnych w polszczyźnie XIX i XX wieku

Język polski w swojej historii kontaktował się z wieloma językami, ale zapewne najbardziej intensywnie z różnymi odmianami języka niemieckiego. Nie bez znaczenia jest też w tym wypadku fakt, że z niemieckim miały do czynienia szersze warstwy społeczeństwa – nie tylko ludzie wykształceni, ale również mieszczanie, chłopi, rzemieślnicy, żołnierze, uczniowie itp. W kontaktach z innymi językami (np. z łaciną, francuskim, angielskim) uczestniczyli przede wszystkim inteligenci, tj. ludzie znający (w różnym stopniu) te języki.

W wiekach X-XII oddziaływanie niemieckiego na polszczyznę należy ocenić jako umiarkowane. Nasiliło się ono od połowy XIII wieku w związku z masową kolonizacją ziem polskich przez osadników niemieckich. I właśnie w tym okresie język niemiecki szczególnie mocno oddziaływał na język polski. Wpływy niemczyzny były słabsze w XVI-XVIII stuleciu; od przełomu XVIII i XIX wieku do końca pierwszej wojny światowej niemiecki był w zaborze pruskim i austriackim obecny w różnych sferach życia. Dominującej pozycji języka niemieckiego w tym okresie towarzyszyło zjawisko niemiecko-polskiej pełnej dwujęzyczności (znajomości obu języków na tym samym lub zbliżonym poziomie) lub niepełnej/częściowej dwujęzyczności (słabszej znajomości jednego z dwóch języków). Oba rodzaje dwujęzyczności oraz proces polonizacji Niemców w różnych okresach historii Polski (zwłaszcza w średniowieczu) były główną przyczyną zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie.

Język niemiecki przez tysiąc lat wpływał przede wszystkim na system leksykalny języka polskiego. Oddziaływanie na system gramatyczny (rozumiany szeroko, tj. wraz z płaszczyzną fonetyczno-fonologiczną) było znacznie słabsze, ale w pewnym sensie również istotne[1].

Liczba haseł leksykalnych pochodzenia niemieckiego w historii polszczyzny jest trudna do ustalenia. Jeśli się weźmie pod uwagę całe dzieje rozmaitych odmian naszego języka narodowego (wraz z odmianami specjalistycznymi), język potoczny oraz gwary ludowe, to takich haseł może być kilkanaście tysięcy. Wraz z derywatami od zapożyczeń zaistniało zapewne kilkadziesiąt tysięcy haseł leksykalnych. *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*[2] – dotyczący współczesnego języka polskiego – zawiera 2100 haseł, ale można by włączyć do niego jeszcze przynajmniej kilkaset jednostek leksykalnych.

W mniejszym stopniu niż zapożyczenia leksykalne przejawem kontaktów niemiecko-polskich są kalki językowe. Mogą one dotyczyć struktur leksykalno-składniowych, tj. luźnych połączeń wyrazowych (np. *podczas gdy – während als* 'gdy, gdy tymczasem', *na wypadek – im Falle*) oraz związków frazeologicznych (idiomów i frazemów), np. *wyciągać wniosek – einen Schluss ziehen* 'wysnuwać, wyprowadzać wniosek'. Inny typ kalkowania dotyczy jednostek leksykalnych. Chodzi tutaj o kalkowanie niemieckich wyrazów złożonych/złożeń (np. *czasopismo – Zeitschrift, duszpasterz – Seelsorger, krwiobieg – Blutumlauf, językoznawstwo – Sprachkunde, parowóz – Dampfwagen, parostatek – Dampfschiff*) i formacji prefiksalnych (np. *wygłos – Auslaut, wykorzystać – ausnützen, wypośrodkować – ermitteln*), o kalki zestawieniowe (np. *dowód osobisty – Personalausweis*), o półkalki/kalki hybrydalne (np. *biustonosz – Büstenhalter*), o semantyczne kalkowanie wyrazów (np. *zdradzać* 'przejawiać', pod wpływem niem. *verraten* 'objawiać,

1 T. Lewaszkiewicz, *Wpływ języka niemieckiego na system gramatyczny języka ogólnopolskiego (na tle wpływów innojęzycznych)*, w: *Einflüsse des Deutschen auf die grammatische Struktur slawischer Sprachen*, red. S. Wölke, H. Bartels, Bautzen 2015, s. 90–120.

2 *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*, red. M. Łaziński, Warszawa 2008.

okazywać[2]). Powyższe przykłady przejąłem z publikacji Zenona Klemensiewicza[3] oraz Bogusława Nowowiejskiego[4].

Typowe wyrazy złożone/złożenia (kompozycje) to struktury dwuczłonowe, tj. zawierające w obu członach wyrazy pełnoznaczne. Dzieli się je tradycyjnie na: złożenia w węższym sensie (z interfiksem, również zerowym, np. *czarnoziem*, *długopis*), zrosty (tj. zrośnięte grupy składniowe, np. *Wielkanoc*), różne typy zestawień (np. *wieczne pióro*, *maszyna do pisania*)[5]. Wpływy języka niemieckiego bierze się pod uwagę prawie wyłącznie przy ocenie typowych polskich złożeń, tj. zawierających interfiksy. Wyrazy złożone z wykładnikami formalnymi kompozycji były już znane w języku prasłowiańskim, ale w polszczyźnie powstawały one głównie pod wpływem niemieckiego, łaciny i francuskiego.

Podręcznikowe oraz monograficzne opracowania słowotwórstwa języka polskiego (np. prace: Jana Łosia[6], Ireny Klemensiewiczówny [Bajerowej][7], Zofii Kurzowej[8]) ograniczają się do wzmianek o oddziaływaniu wzorców niemieckich na powstanie typowych złożeń. Warto w tym miejscu przytoczyć przemyślenia Klemensiewiczówny:

> Wiadomo, że wśród wyrazów złożonych spotykamy liczne tzw. kalki czy to bardzo starożytne jak np. *bogarodzica* (z grec. θεότοκος), *rzeczpospolita* (łac. res publica); czy też stosunkowo młodziutkie, jak *listonosz* (niem. Briefträger) i *światopogląd* (niem. Weltanschaung)[9].

3 Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, wyd. VII, Warszawa 1999.

4 B. Nowowiejski, *W sprawie wpływów języka niemieckiego na polszczyznę*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza" 2010, t. 17, s. 113–129.

5 Por. R. Grzegorczykowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1979, s. 59.

6 J. Łoś, *Složnyja slova w polskom jazyke*, Petersburg 1901.

7 I. Klemensiewiczówna, *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej. Próba systematyki*, Kraków 1951.

8 Z. Kurzowa, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*, Warszawa 1976.

9 I. Klemensiewiczówna, dz.cyt., s. 112.

> Ponieważ w języku niemieckim istnieje dużo wyrazów złożonych, więc stamtąd właśnie może do nas przenikać „moda" używania form tego rodzaju. Dlatego też w pracy nad oczyszczaniem naszego języka od germanizmów tępi się i wyrazy złożone jako naśladownictwo niemieckich tendencji językowych[10].
>
> Po kilkumiesięcznym obcowaniu z materiałem pozostało mi wrażenie, że istotnie zdecydowana większość wyrazów złożonych to nowotwory zbudowane na wzorach obcych. Stąd to poczucie językowe polskie wzdraga się nieraz przed użyciem wyrazu złożonego. Jednakowoż nie można w czambuł potępiać wszystkich wyrazów złożonych[11].

Klemensiewiczówna informuje też ogólnikowo, że Łoś[12] dopatrywał się w polskich złożeniach wzorów niemieckich.

Podobnie jak cytowana powyżej autorka, również Kurzowa nie analizuje złożeń w kontekście prawdopodobnych wzorów złożeń niemieckich. Uczona zajmuje częściowo krytyczne stanowisko wobec wypowiedzi Klemensiewiczówny. Oto odpowiedni cytat:

> Wobec tych stwierdzeń stają pod znakiem zapytania dość powszechne sądy o niesystemowości złożeń w języku polskim, wynikającej z faktu, iż język polski wraz z innymi językami słowiańskimi nie wyzyskuje tej kategorii morfologicznej, w przeciwieństwie do niemczyzny, w której złożenia są równie produktywną kategorią morfologiczną jak w słowiańszczyźnie derywaty afiksalne.
>
> W złożeniach polskich upatruje się zwykle naśladownictwo wzorów niemieckich lub wręcz niemieckie kalki. Jeszcze

10 Tamże, s. 113.
11 Tamże, s. 113–114.
12 J. Łoś, dz.cyt.

I. Klemensiewiczówna-Bajerowa w roku 1951 widzi w wyrazach złożonych odbicie wzorów niemieckich, przytacza na poparcie autorytet J. Łosia, zwraca uwagę na panujące po wojnie tendencje poprawnościowe zmierzające do oczyszczenia języka polskiego z germanizmów, tj. złożeń, naśladujących niemieckie tendencje językowe. Daje wreszcie wyraz własnemu wrażeniu, że „zdecydowana większość wyrazów złożonych to nowotwory zbudowane na wzorach obcych". Podobne przekonanie wypowiada R. Grzegorczykowa.

Wydaje się, że sąd ten powinien ulec pewnej rewizji zwłaszcza w odniesieniu do najnowszego języka polskiego. Zapewne gruntowne badania historyczno-porównawcze wskazałyby bardzo odległe wzorce przynajmniej dla złożeń mutacyjnych i transpozycyjnych oraz wielu typów złożonych przymiotników. Afiksalne derywaty od podstaw dwutematowych nie mogą budzić zastrzeżeń, bo stanowią tylko pewien wariant derywatów prostych[13].

Zauważmy, że autorka odróżnia „naśladownictwo wzorów niemieckich" od „niemieckich kalk". Naśladownictwo łączy zapewne z ogólną tendencją do wprowadzania złożeń w polszczyźnie, niemieckie kalki zaś dostrzega wtedy, gdy oddziaływanie strukturalne niemczyzny jest pewne lub bardzo prawdopodobne.

Jerzy Obara[14] w teoretycznej rozprawie o kalkach językowych zaledwie wspomina o niemieckich wzorach kalk poświadczonych w języku polskim. Nie zauważyłem odwołań do niemieckiego tła językowego w analizach złożeń zaprezentowanych m.in. w pracach następujących autorów: Witold Doroszewski[15], Renata Grzegorczykowa[16],

13 Z. Kurzowa, dz.cyt., s. 127–128.

14 J. Obara, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław 1989.

15 W. Doroszewski, *Przymiotniki złożone w języku polskim*, „Poradnik Językowy" 1935, z. 3, s. 59–64 i 1936, z. 4, s. 87–92.

16 R. Grzegorczykowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego...*

Hanna Jadacka[17], Alicja Nagórko[18], Halina Satkiewicz[19]. Wzory języka niemieckiego biorą pod uwagę niektórzy autorzy artykułów o złożeniach w polszczyźnie, np. Grzegorczykowa[20], Adam Kleczkowski[21], Jiří Damborský[22], ale brakuje obszernego i jednocześnie wyczerpującego opracowania tematu.

Złożenia jako struktury słowotwórcze motywowane na tle polskiego systemu leksykalnego można – oczywiście – rozpatrywać bez odwoływania się do językowego oddziaływania złożeń języków obcych. Takie ujęcia są jednak przejawem uproszczenia problematyki słowotwórczej, ponieważ pomija się sprawę genezy złożeń na gruncie polszczyzny. Badacze nie podjęli głębszych badań nad genezą wielu polskich złożeń prawdopodobnie dlatego, że możliwy jest wpływ kilku języków, np. niemieckiego, łaciny, greckiego, francuskiego, a także czeskiego, cerkiewnosłowiańskiego itd. Niejednokrotnie trudno jest przekonująco oddzielić możliwość obcej genezy językowej od struktur analogicznych (tworzących pewne modele) w ramach języka polskiego, gdy chodzi np. o złożenia z drugim członem *-stan*, *-zbiór* itp.

Podczas studiowania *Etymologicznego słownika języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego[23] zauważyłem wiele artykułów hasłowych dotyczących złożeń, w których etymolog przywołuje wzory struktu-

17 H. Jadacka, *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna*, Warszawa 1995; taż, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa 2001.

18 A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa 1998.

19 H. Satkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa 1969.

20 R. Grzegorczykowa, *Charakterystyka słowotwórcza polskich rzeczowników złożonych*, „Poradnik Językowy" 1963, z. 7, s. 255–264.

21 A. Kleczkowski, *Złożenia nominalne w języku polskim i niemieckim*, „Prace Filologiczne" 1927, t. 12, s. 522–540.

22 J. Damborský, *Composita w języku polskim. Studium porównawcze*, „Poradnik Językowy" 1967, z. 7, s. 323–333.

23 A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego* (*A-P*), t. 1–2, Warszawa 2000. Tom 3 ukazał się pod nieco zmienionym tytułem: *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, Częstochowa 2014.

ralne języka niemieckiego lub czasem również odpowiednie przykłady z innych języków. Warto zająć się tym materiałem, nawet jeśli stanowisko autora słownika czasem zasługuje na polemikę.

Wyekscerpowałem odpowiednie hasła tylko z pierwszego tomu[24]. Mam nadzieję, że prezentacja dociekań etymologa zachęci kogoś w przyszłości do głębszego zajęcia się problematyką genezy wielu polskich złożeń.

Słownik Bańkowskiego krytykowano za nienaukowe wzmianki we *Wstępie* autorskim i w niektórych artykułach hasłowych, m.in. za uwagi antysemickie, jak również za błędy w chronologizacji słownictwa, za zbyt odważne hipotezy etymologiczne itd.[25]. Mimo to słownik jest jednak wartościową pozycją w studiach nad etymologią i historią słownictwa polskiego. Nie zmieniam osobliwej pisowni autora, m.in. dotyczącej stosowania małych liter w zapisach rzeczowników niemieckich oraz wprowadzania łącznika do wielu niemieckich złożeń. Podany materiał w dalszej części artykułu to cytaty ze słownika.

Rzeczowniki (17):

CHLEBODAWCA 1584 (-arca? XV, może zła lekcja), przekład nm. *brot-geber*.

CHLEBOJEDŹCA XV-XVIII (wtórne też -jedzca, -jejca), przekład nm. *brotesser*.

CZARNOWIDZ 'pesymista' XX-1, przekład nm. *schwarz-seher*.

CZARNOZIEM *agron.* XVIII-2, od czarna ziemia, za nm. agron. *schwarzerde*.

24 Być może przeoczyłem część sugestii Bańkowskiego, ponieważ nie czytałem w całości wszystkich artykułów hasłowych.

25 J. Puzynina, *Opinie o Etymologicznym słowniku języka polskiego A. Bańkowskiego*, w: „Komunikaty Rady Języka Polskiego przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk", nr 2 (9), s. 2–7; M. Wojtyła-Świerzowska (rec.), *Etymologiczny słownik języka polskiego, Wydawnictwo Naukowe* PWN, Warszawa 2000, t. 1, A–K, 2000, LIII, 873 s., t. 2, L–P, XII, 977 s., „Język Polski" 2002, z. 5, s. 354–359.

CZASOPISMO 1806 (Bandtkie; też **czasopism** m XIX-1), przekład nm. *zeit-schrift*.

DROGOWSKAZ XX-1, **drogoskaz** XIX-1 (A. Mickiewicz), za nm. *weg-weiser*.

DRZEWORYT 1852, za nm. *holz-stich* (obok *holz-schnitt*, por. też hol. *hout-snede*).

DRZEWOSTAN *leśn.* 1857, przekład nm. *baume-stand*.

DZIWOLĄG 1775, także **dziwo-twór** 1775, **dziwo-ród** XVII-2 (W. Kochowski), wzorowane na nm. *wunder-geschöpf*, *wunder-tier*, *wunder-werk*.

KAMIENIOŁOM XIX-2, za nm. *stein-bruch*.

KOSZTORYS 1854, najpierw regionalne przyswojenie nm. *kost(en)-abriss* 'zarys kosztów'. Dziś przekłada nm. *kosten-anschlag*.

KOŚCIOTRUP XVIII-2, śmieszny medyków przekład nm. *med. toten-gerippe*, rozpowszechniony przez poetów neoromantycznych (że brzmi ładnie).

KRAJOZNAWSTWO 1902, za nm. *landes-kunde* (jego przekład).

KRĘGOSŁUP *anat.* [...] 1833 (E. Nowicki), nm. *wirbelsäule* f, por. nm. *wirbelbeine* anat. 'kręgi', *säule* 'słup'.

KRZYWONOS *ornit.* [...] 'krzyżodziób' XV-XIX-1 (nazwa osobowa 1396); zastąpione przez **krzyżodziób** 1861, za nm. *kreuz-schnabel*.

KSIĘGOZBIÓR XIX-2, za nm. *bücher-sammlung*.

KWIATOSTAN *bot.* XVIII-2 (Jundziłł), przekład nm. *blüten-stand*.

Przymiotniki (11):

CZŁEKOKSZTAŁTNY *zool.* 1900, wcześniej **człekokształty** XIX-2, **człowiekokształty** (*teol.*) 1807, przekład nm. *menschen-gestaltet*.

DRUGORZĘDNY XIX-2, od **drugi rząd**, za nm. *zweit-rangig*, por. **pierwszorzędny**.

DWUZNACZNY 1767, za nm. *zwei-deutig* i *doppel-sinnig*; por. dawne **dwu-wykładny** 'doppelsinnig' 1566, XVIII-XIX-1.

DŹWIĘKOSZCZELNY 1964, przekład nm. *schall-dicht*.

GÓRNOLOTNY 1782, za nm. *hoch-fliegend*, o wzniosłym stylu mowy (także *hoch-trabend*, por. [...]).

GRUBOSKÓRNY XIX-2, także gruboskóry XIX-2, za nm. *dick-fellig*, *dick-häutig*.

JEDNOGŁOŚNY XVIII-2, za nm. *ein-stimmig* (jego przekład), najpierw o śpiewie monodycznym.

JEDNORZĘDOWY 1861, za nm. *ein-reihig*.

JEDNOSTRONNY XVIII-2, za nm. *ein-seitig*, por. dawne pojednostronny XVI-2 (od wyrażenia po jednej stronie).

JEDNOZNACZNY 1780, za nm. *ein-deutig*.

KARYGODNY XIX-2 (sporadycznie od XVIII-2, np. u Kitowicza), przekład nm. *straf-würdig*.

Dwukrotnie etymolog informuje, że dwa złożenia polskie i czeskie są wzorowane na złożeniach niemieckich:

CZCIGODNY XVIII, przekład (jak i czes. *ctihodný*) nm. *ehr-würdig*.

KARKOŁOMNY 1861, przekład nm. *hals-brecherisch*, *hals-brechend*, jak i czes. *krkolomný*.

Następny wyraz Bańkowski uznaje za kalkę złożenia niemieckiego. Kalka z XIX wieku ma nawiązywać do formy *jednocześny* z XV/XVI wieku, którą uważa za prawdopodobny bohemizm. Oto cytat:

JEDNOCZESNY XIX-2, za nm. *gleich-zeitig*, jakoby wznowienie stp. jednocześny (1471, 1564, skrajnie rzadkie, chyba za st.czes. *jednočasný*) [...].

Mieczysław Basaj i Janusz Siatkowski[26] nie zaliczają wyrazu *jednocześny* do bohemizmów.

26 M. Basaj, J. Siatkowski, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa 2006.

Krasomówca ma być bohemizmem (z kalką drugiego członu złożenia) i pośrednio germanizmem; w niemieckim prawdopodobnie jest kalką słowa greckiego:

KRASOMÓWCA XVI-1, za (st.)czes. *krasomluvec*, najpierw *krásnomluvec*, co przekładem śr.-g.-nm. *schön-sprëcher* (por. dziś nm. *schön-redner*); w końcu może za gr. *kallí-phōnos* u Platona [...].

W literaturze naukowej wyraz *krasomówca* nie figuruje jako bohemizm[27].

Przy 15 złożeniach (9 przymiotników i 6 rzeczowników) Bańkowski uwzględnia również wzór innych języków:

CZASOCHŁONNY 1965, sztuczny przekład nowomodnego ang.-amer. *time-consuming*, por. nm. *zeit-raubend*.

CZASOPIS 'kronikarz' XVIII, także czasopisarz 'ts.', za nm. *zeit-beschreiber*, przekład łc. *chronographus*, p. CHRONOGRAF 1.

DOBROCZYNNY 1579, za nm. *wohl-tätig*, łc. *bene-ficus*; por. i czes. *dobročinný* za nm. W nowszym użyciu może też za fr. *bien-faisant*.

DOBROCZYŃCA XVIII, za nm. *wohl-täter*, fr. *bien-faiteur*, łc. *bene-factor*, według starszego złoczyńca. Zastąpiło dobrodziej (p.).

DOBROSĄSIEDZKI 1966, ros. *dobrososédskij* 1935, za nm. *gutnachbarlich*.

DOBROWOLNY 1394, od dobra wola (w znaczeniu specjalnym), jak nm. *gut-willig* za łc. *bene-volus*, zresztą og.-słow. słowo przekładowe, por. zwłaszcza cs. *dobro-volьnъ* i *blago-volьnъ* (=gr. *eu-ḗ thēs*). W pol. dawniej (XV-XVIII) w kilku różnych znaczeniach.

GŁUCHONIEMY XIX-1 (F. Zabłocki), za fr. *sourd-muet*, nm. *taubstumm*.

GRUBOZIARNISTY 1807, za nm. *grob-körnig* (fr. *à gros grains*).

JAJOWÓD *anat.* 1861, jaj-o-wód, za nm. *ei-leiter*, neo-łc. *med. oviductus*.

JEDNOBRZMIĄCY *praw.* (1806) XVIII, za nm. *gleich-lautend*, łc. *uni-sonus* (u Boecjusza).

27 Tamże.

JEDNORODNY 1. *teol.* łc. ***uni-genitus*** jednorodny 2. 'złożony z jednakowych części' XIX-1 [...], za ros. ***odnorodnyj***, przekłada nm. ***ein-fach***, ***homogen***, fr. ***homogène***, ang. ***homogeneous***.

JĘZYKOZNAWSTWO 1861, za ros. ***jazyko-znánije***, nm. ***sprach-wissenschaft***.

KRWIOBIEG *med.* 1902, zamiast **krwi obieg**, za nm. ***blut-kreislauf***, przekład łc. *med.* ***circulacio sanguinis***.

KRWIOŻERCZY 1861 (także **-żerny**), zamiast **mięsożerny**, zwykle w użyciu przenośnym jako przekład fr. ***avide de sang***, ***sanguinaire***, nm. ***blut-dürstig***, ros. ***krovo-žádnyj*** 'żądny krwi' 1861.

Nie jest raczej słuszne uznanie *krajobrazu* tylko za kalkę złożenia francuskiego:

KRAJOBRAZ *geogr.* 'mapa' XIX-1 (J. Lelewel) [...]. Przez poetów romantycznych (Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego) zastosowane jako przekład fr. ***paysage*** (p. PEJZAŻ).

Należy wziąć także pod uwagę niem. *Landschaft*, zwłaszcza że w obu językach prawdopodobne wzory polskich złożeń nie oznaczają 'mapy'.

Złożenie przymiotnikowe *gołosłowny* ma odzwierciedlać połączenia wyrazowe (niemieckie i francuskie), złożenie zaś *pustosłowny* tylko wzór niemiecki:

GOŁOSŁOWNY 1787, od **gołe słowa**, może za nm. ***blosse Worte*** (por. w tym znaczeniu fr. ***rien que des mots***), por. **pustosłowny** (nm. ***leere Worte***).

Rzeczownik złożony *domokrążca* ma być – według etymologa – kalką niemieckiego wyrazu pojedynczego lub połączenia wyrazowego:

DOMOKRĄŻCA 1900, przekład nm. ***hausierer***, od wyrażenia **krążyć po domach** (= nm. ***hausieren***, ***hausieren gehen***, od ***haus*** n 'dom').

Oprócz wymienionych powyżej 49 złożeń rzeczownikowych i przymiotnikowych wyekscerpowałem z pierwszego tomu słownika również 24 wyrazy pojedyncze (tj. niezłożone), które Bańkowski uważa za kalki wyrazów niemieckich (w kilku wypadkach także francuskich). Oto odpowiedni materiał:

Rzeczowniki (10):

CIEPŁOWNIA 1951, sztucznie utworzone od **ciepły**; przekłada nm. *heiz-werk*.

DOMIESZKA 1900, od **do-mieszać** (p. Mieszać), za nm. *bei-mischung* f, jak (ściślej) synonimiczne **przymieszka**.

DOMNIEMANIE XVI, **domnimanie** XV-XVI, od **do-mn(i)mać (się)** perf. 'domyślić się', p. MNIEMAĆ. W użyciu prawniczym przekłada nm. *vermutung*.

DOPŁYW XVIII-2 (u J. Przybylskiego) w każdym znaczeniu (zwłaszcza *geogr.*, o rzece) za nm. *zu-fluß*; por. też fr. *affluent*. Od **do-pływać**.

DOROBEK XVIII, od **do-robić się** (czegoś) 1598. Rozszerzyło zakres użycia przekładając aż trzy słowa niemieckie: *erwerb*, *ertrag*, *errungenschaft*.

DORZECZE 1900 *geogr.* sztucznie utworzone za nm. *zufluß-gebiet* (por. nm. *fluß* 'rzeka', *zuflusse* 'do rzeki', *zufluß* 'dopływ'), na wzór dawnych **między-**, **nad-**, **po-**, **przy-rzecze** (od rzeka, p.).

DOSTAWA XIX-2, za nm. *zustellung*, od **dostawiać** (p.) we wtórnym znaczeniu 'dostarczać'. Wcześniej (od XVIII-2) jako termin matematyczny o znaczeniu 'cosinus'.

DRGAWKI pl 'kurcze spazmatyczne' *med.* 1900, od **drgać**, za nm. *zuckungen* pl 'ts.' (*med.*) od *zucken* 'drgać'.

KONTRAFAŁDA *kraw.* 1894 (I. Dąbrowski), chyba za nm. *keller-falte* f, **kontra-** tu według **kontra-skarpa** (XVII-2, fr. *contre-scarpe*) itp.

KOTŁOWNIA 1902, od **kocioł** albo adi. **kotłowy**, za nm. *kessel-haus*, *kessel-raum*.

Przymiotniki (9):

CONIEDZIELNY XVIII-2, od wyrażenia **co niedzielę** (p. Co 3.), za nm. *allsontäglich*.

CONOCNY XVIII-2, od wyrażenia **co noc** (p. Co 3.) za nm. *allnächtlich*.

COROCZNY 1621, od wyrażenia **co rok** (p. Co 3), za nm. *alljährlich*.

CZASOWY XVIII-2, nowe *adi.* od **czas** (p.), szerzy się jako przekład fr. *temporaire*, nm. *zeitlich*, później też fr. *temporel*; od XIX-2 pot. w znaczeniu 'mający wiele (wolnego) czasu, o człowieku'.

DOMNIEMANY 'rzekomy' XVI, **domnimany** XV, part. do **do-mni(e)mać** p. MNIEMAĆ, DOMNIEMANIE. W użyciu prawniczym przekłada nm. *vermutlich*.

DONIOSŁY XVIII-2, [...], part. od **do-nieść się**; za nm. *weit-tragend* 'donośny', także *przen.* 'ważny' według starszego **wyniosły** (p.).

DONOŚNY (Trotz) w dwu znaczeniach: o strzelbie daleko bijącej, za nm. *weit-tragend*, o urzędzie zyskownym, za nm. *ein-träglich*. Później tylko o gromkim głosie, [...].

DOROSŁY adi. XV-2, part. do **do-róść** w znaczeniu 'osiągnąć swój zupełny wzrost' (czyli 'przestać róść dalej'), p. [...]. Przekłada łc. adi. *adultus* [...]. Por. nm. adi. *erwachsen* 'dorosły' [...].

JEDNORAKI 1806 (Bandtkie), za nm. *ein-fach*; **-raki** według **czwor-aki** itp.

Czasowniki (4):

GÓROWAĆ 'być wysoko, wyżej' 1572, częściej od XVII-2, w wielu różnych znaczeniach specjalnych (przekłada nm. *überlegen*, *überragen*, *übertönen*, *übertreffen*, *zu hoch zielen*, *kulminieren* i in.), [...].

KSZTAŁCIĆ [...] za fr. *former*, nm. *bilden* w tym znaczeniu przenośnym.

DOKSZTAŁCIĆ XIX-2, przekład nm. *fort-bilden*, *weiter-bilden*.

PRZEKSZTAŁCIĆ [pod h. KSZTAŁCIĆ] [...] za fr. *transformer*, *transfigurer*, nm. *um-formen*, *um-bilden*.

Przysłówek (1):

CZASOWO *adv.* 'przez krótki czas' 1826 (F. Skarbek), przekład (nieładny) nm. *zeitweilig*, por. **tymczasowo** (p.).

Powyższy materiał reprezentuje różne sposoby kalkowania. W rzeczownikach *ciepłownia* i *kotłownia* sufiksy nawiązują znaczeniowo do drugiego członu złożeń niemieckich. Prefiks *do-* w polskich rzeczownikach (*domieszka, domniemanie, dopływ, dorobek, dorzecze, dostawa*) odzwierciedla semantykę niemieckich prefiksów *bei-, er-, ver-, zu-*. *Drgawki* to swoisty odpowiednik znaczeniowy (prawdopodobnego) leksykalnego wzoru niemieckiego. *Kontrafałdę* należałoby chyba uznać za kalkę dwuczłonową niemieckiego *Kellerfalte*, chociaż drugi człon w polskim i niemieckim (*fałda – Falte*) to wyrazy pokrewne etymologicznie[28].

Przymiotniki *coniedzielny, conocny, coroczny* nie są złożeniami, ponieważ element *co-* nie funkcjonuje w nich jako zaimek, lecz przyimek[29]. Bardziej typowymi kalkami niemieckich wyrazów *allsontäglich, allnächtlich, alljährlich* są złożenia przymiotnikowe *całoniedzielny, całonocny, całoroczny*. Przymiotniki z *do-* (*domniemany, donośny, dorosły*) można uznać za odpowiedniki znaczenia prefiksu niemieckiego (*ver-, ein-, er-*) oraz niemieckiego członu pełnoznaczeniowego. *Doniosły* (niem. *weitragend*) oraz *donośny* w znaczeniu 'o strzelbie daleko bijącej' (niem. *weitragend*) to kalki o charakterze odpowiedników semantycznych. Do tej grupy kalk zaliczam również przymiotniki *czasowy* 'mający wiele (wolnego) czasu' (fr. *temporaire*, niem. *zeitlich*) i *jednoraki* (niem. *einfach*), czasowniki *górować, kształcić, dokształcać, przekształcać* oraz przysłówek *czasowo* (wzory niemieckie w przedstawionym powyżej przeglądzie materiału).

28 Wyrazy *fałda* i *Falte* mają wspólne źródło: śrgniem. *valde*.

29 Zob. *co* [hasło], w: *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* PWN, red. A. Markowski, Warszawa 1999, s. 112. W połączeniach wyrazowych: *co niedziela/niedzielę, co noc, co rok, co* pełni funkcję przyimka „wskazując[ego] na powtarzalność w pewnym okresie".

• • •

Uważam, że interpretacje Bańkowskiego (dotyczące kalkowania niemieckich jednostek leksykalnych) są przekonujące lub prawdopodobne. Przedstawiony materiał to 73 polskie wyrazy oraz ich niemieckie wzory leksykalne. W całym słowniku (tj. obejmującym także drugi tom i jeden zeszyt trzeciego tomu) znajduje się znacznie więcej tego typu przykładów.

Ukazany materiał dowodzi, że warto zająć się dokładniej kalkami słownictwa niemieckiego w polszczyźnie, zwłaszcza genezą polskich złożeń reprezentujących różne części mowy. Widzę w związku z tym potrzebę przeanalizowania polskich złożeń wyrazowych (zaświadczonych w historii języka polskiego) na tle ich odpowiedników strukturalnych w języku niemieckim, łacińskim i francuskim (w uzasadnionych wypadkach również w porównaniu z ich odpowiednikami w innych językach). Z pewnością tylko częściowo możliwe będzie przekonujące wykazanie oddziaływania wzorów języka niemieckiego. Ale ważniejsze mogą się okazać ustalenia, które pokażą typologiczne podobieństwa i różnice w strukturze złożeń języka polskiego i języków europejskich.